

УДК 340.15

## РОЗВИТОК ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА АНГЛІЇ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

### DEVELOPMENT OF THE PROCESSAL LAW OF ENGLAND IN THE PERIOD OF MIDDLE EAST

Слинько Д.В., д.ю.н, доцент,  
професор кафедри теорії та історії держави і права  
факультету № 1

*Харківський національний університет внутрішніх справ*

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних історико-правових проблем щодо розвитку процесуального права в середньовічній Англії. Норми права цієї країни, в т. ч. процесуальні, в майбутньому стали підґрунтям формування англо-американської правової системи. Спочатку в Англії система судів загального права під час розгляду кримінальних і цивільних справ керувалася принципом змагальності, але зі зміцненням королівської влади, в епоху абсолютизму, судочинство в Англії поступово починає набувати рис інквізиційно-розшукового процесу. Крім того, правила парламентської процедури і законодавчий процес, сформовані англійською політико-правовою практикою в епоху Середньовіччя, стали зразком для розбудови парламентаризму по всьому світу.

**Ключові слова:** процесуальні норми, обвинувально-змагальний процес, розшуково-інквізиційний процес, стадії судового процесу, попереднє розслідування, кримінальний процес, цивільний процес.

Статья посвящена рассмотрению одной из актуальных историко-правовых проблем, связанной с развитием процессуального права в средневековой Англии. Нормы права этого государства, в т. ч. процессуальные, в будущем стали основой формирования англо-американской правовой системы. Сначала в Англии система судов общего права при рассмотрении уголовных и гражданских дел руководствовалась принципом состязательности, но с укреплением королевской власти, в эпоху абсолютизма, судопроизводство в Англии постепенно начинает приобретать черты инквизиционного-розыскного процесса. Кроме того, правила парламентской процедуры и законодательный процесс, сформированные английской политико-правовой практикой в эпоху Средневековья, стали образцом для развития парламентаризма по всему миру.

**Ключевые слова:** процессуальные нормы, обвинительно-состязательный процесс, поисково-инквизиционный процесс, стадии судебного процесса, предварительное расследование, уголовный процесс, гражданский процесс.

The article is devoted to the coverage of one of the actual historical and legal problems – the development of procedural law in medieval England. The rules of this country's law, including procedural ones, in the future became the basis for the formation of the Anglo-American legal system. The earliest records on the procedural side of legal practices arose in Anglo-Saxon during the proto-state period. These early laws came solely from the king, unlike the European continent, and were addressed exclusively to royal judges. Over time, established norms to a certain extent were repeated, evolved and changed. Initially, in England, the system of general courts in criminal and civil cases was guided by the principle of adversarialism. With the strengthening of royal power, in an era of absolutism, the proceedings in England gradually begin to acquire the features of the Inquisition and Investigative Process.

Despite the fact that the institute of juries in the courts of England begins to function already in the XI century. He gets the process of consolidation only in the next century in the acts of the English legal system, which determined the procedure for investigating criminal cases (assizes). Together with the development of legislation, the development and strengthening of the system of royal courts is underway. This contributed to the creation of a strong centralized judicial system and undermined Senior Justice. With the gradual strengthening of the power of the king, in an era of absolutism, legal proceedings in England begin to acquire the features of the inquisitorial and investigative process. Unlike continental procedural law, the formal theory of evidence in England has not become widespread. Jurors of English courts were guided mainly by their own conviction and discretion. The inquisitive nature of the process was inherent exclusively in high political tribunals with the onset of the era of absolutism.

The rules of the parliamentary procedure and the legislative process, formed in English political and legal practice in the Middle Ages, have become a model for the development of parliamentarism around the world.

**Key words:** procedural norms, prosecution-contest process, search-inquisition process, stages of judicial process, preliminary investigation, criminal process, civil process.

У формаційному плані Середньовіччя виступає епохою феодалізму, котрий, як суспільно-економічна система, стає кроком уперед щодо рабовласницького і тим більше первіснообщинного ладу. Період Середньовіччя став закономірним етапом у процесі поступального розвитку людського суспільства й охоплював понад тисячу років історії людства. У цей час виникли практично всі національні держави, що існують нині. Починає відбуватися активний взаємний вплив цих держав у військовій, господар-

ській, культурній і правовій сферах. Відставання окремих регіонів або країн порівняно швидко долається внаслідок засвоєння досягнень більш розвинених держав [1, с. 531].

Особлива сукупність соціально-економічних відносин, притаманна феодалізму, зумовлює специфічну систему політичних і правових встановлень. Панування феодалізму визначає певну єдність епохи Середньовіччя у тогочасних країнах, політична система у цей проміжок часу характеризується дифузійною політичною владою. Незважаючи

на це, держава завжди відіграє вирішальну роль. У зв'язку з цим влада короля виступає уособленням єдності народу та країни навіть під час феодальної роздробленості. Феодальні держави в різних країнах і на різних етапах історичного розвитку відрізнялися більшою розмаїтістю, критеріями розмежування були форма правління, устрою і методи здійснення політичної влади. Слід відзначити, що перевагу в середньовічну епоху мали монархічні форми правління, тоді як республіканський устрій був відносно рідкісним явищем. Політичні режими відзначалися переважно автократичним чи олігархічним характером.

Усі разом, у порядку історичної спадкоємності історичні різновиди монархічної державності виступили послідовними стадіями розвитку права, у т. ч. щодо розвитку процесуальних норм. Процесуальне право ранньофеодальної монархії, як і право цього періоду загалом, характеризується крайньою фрагментацією. Відомий знавець середньовічної історії Ж. Ле Гофф цілком обґрунтовано зазначає з цього приводу: «Прагнення варварів зберегти свою самобутність виявляється також і в ранньосередньовічному законодавстві, де з'являється такий настільки чужий римській юридичній традиції принцип, як персональність права. У варварському королівстві люди не підлягали дії єдиного закону, який би поширювався на всіх жителів його території, натомість кожному людину судили за правовим звичаєм тієї етнічної групи, до якої вона належала» [2, с. 43]. То ж не дивно, що вже на початку V ст. були вжиті значні зусилля щодо узагальнення права, у т. ч. й у процесуально-процедурному аспекті.

Як це було типовим для варварських правд, найдавніші записи щодо процесуальної сторони правових звичаїв виникли в англосаксів у період протодержав. Ці ранні закони походили виключно від короля, на відміну від європейського континенту, і були адресовані винятково королівським суддям. Владарювання наступного короля означало втрату значення старого законодавства, оскільки новий король видавав нові постанови для суддів. Відтак норми, встановлені його попередником, певною мірою повторювалися, розвивалися та змінювалися.

В Англії система судів загального права під час розгляду кримінальних і цивільних справ керувалася принципом змагальності. Порухення справи та її подальше просування залежало від ініціативи сторін. Як докази упродовж довгого часу, включно до XII ст., використовувалися ордалії, судові поєдинки, присяга тощо. Спростовувати свою вину підсудний не був зобов'язаний, оскільки у судах загального права доводилося вину мав обвинувач. Водночас обвинувачений обмежувався у своєму праві на захист – бажані для нього свідки допитувалися без процедури приведення до присяги, не передбачувалася очна ставка зі свідками, він не отримував копії акта обвинувачення.

Слід звернути увагу на виокремлення стадії попереднього (досудового) слідства. Хоча ця стадія отримала самостійне значення раніше, ніж це відбулося у Європі, вона була недостатньо розвинутою. У церковних судах та у суді канцлера слідчі дії проводилися безпосередньо суддею, який розглядав справу. Натомість у судах загального права розслідування було функцією обвинувача, який мав право залучати фахівців, або мирового судді [3, с. 44].

Незважаючи на те, що інститут присяжних у судах Англії починає функціонувати вже в XI ст., процесуальне закріплення він отримує лише у ассизах (актах англійської правової системи, котрі визначали порядок розслідування кримінальних справ) Генріха II. Звичай, який став основою його судової реформи, вже використовувався королями норманської династії у вигляді опитування під присягою місцевих жителів [4, с. 308]. Спочатку нововведення Генріха II стосувалося вирішення суперечок щодо володіння землею. Реформа передбачала перевірку спірних питань шляхом розслідування королівським суддею, яке здійснювалося за допомогою опитування під присягою представ-

ників місцевого населення (майбутні журі присяжних) [5, с. 127]. Цей спосіб розслідування виключав застосування формальних доказів у вигляді ордалій і поєдинків. Впроваджувалася співпраця представників центральної королівської влади і місцевого населення в особі присяжних. У справі відправлення правосуддя це стає відправним пунктом для подальшого розвитку кримінального і цивільного процесу в Англії [4, с. 308]. Поступово присяжні зі свідків, яких із «пристрастю» допитували, перетворюються на суддів. Їх обов'язком стає проголошення вердикту відповідно до власної оцінки отриманих доказів. Відтоді зазначений інститут стає характерною рисою англійського судочинства в межах «звичаєвого права».

Спочатку була потрібною згода обвинуваченого на розгляд справи за участю присяжних. Застосовувалися навіть певні заходи примусу до цього. Так, щодо обвинуваченого, який відмовлявся від вирішення справи судом присяжних («судом вітчизни»), застосовувалися не лише ув'язнення, але й додаткові катування [6, с. 25]. Присяжні брали участь у розгляді як кримінальних, так і цивільних справ. Починаючи з кінця XIII – початку XIV ст. суд присяжних міг діяти у складі Великого чи Малого журі. Велике журі у кількості 23 осіб діяло на проміжній стадії між попереднім і судовим слідством. До його компетенції належало вирішення питання щодо притягнення до суду. Відповідно, Мале журі у складі 12 осіб, відібраних за майновим цензом, розглядало справу по суті та виносило остаточний вердикт. Вердикт вважався дійсним лише за умови одностайності членів Малого журі.

Завдяки судовій реформі Генріха II було досягнуто централізації судової системи. Це дало можливість розгляду справи на вибір позивача не лише земським судом, але й роз'їзними суддями короля. Крім того, засновувалися центральні офіційні суди під королівською владою. Королівський суд у Вестмінстері набуває статусу постійного судового відомства у складі п'яти суддів. З'являється судовий персонал і встановлюється колегіальна практика обговорень. Встановлюється також певна спеціалізація. Так, цивільне відділення суду відокремлюється наприкінці XII ст.

Згідно до Вестмінстерського статуту, прийнятого у XIII ст., було встановлено, що кожен суддя одного з центральних судів мав право як роз'їзний суддя вирішити будь-яку справу, незалежно від того, де ця справа розглядається. Безпосередньо у графствах вони розглядали справи за участю місцевих присяжних. Це загальне правило було встановлене низкою законів у XIII – XIV ст. Поступово система роз'їзних судів, поєднана з централізованим контролем й апеляцією, змінює стару юстицію. Суди, що одержали назву ассизів, із кінця XII – початку XIV ст. стали проводити регулярні об'їзди судових округів. Судові округи об'єднували території декількох графств. Під час сесій-об'їздів, які проводилися 3–4 рази на рік, ассизи з'ясовували тільки питання факту. Остаточне рішення у справі виносилося у Вестмінстері. Туди направлялися протокол про рішення присяжних і відповідні документи. Пізніше, коли суддями ассизів могли стати тільки юристи й коли їх стали супроводжувати адвокати, рішення у справі виносилося безпосередньо на місці [7, с. 201]. З плином часу ассизні судді витіснили суддів-ревізорів, суддів із числа придворних, оскільки були, зазвичай, спеціалістами-юристами, знавцями кримінального та цивільного права. Саме завдяки їх діяльності формується, зокрема, основний зміст «загального права» Англії у сфері судочинства. Це право, створене суддями, застосовувалося вестмінстерськими суддями на території всієї країни. Це відіграло значну роль у централізації всієї правової системи, в запобіганні місцевим правовим особливостям. На думку М.О. Чельцова-Бебутова, «загальне право», право судових прецедентів охоплювало всі галузі державного будівництва і за своїм обсягом три-

валий час посідало перше місце порівняно зі статутним правом [4, с. 331].

У XIII – XIV ст. з королівського суду виокремилися Суд королівської лави, Суд загальних позовів і Суд казначейства. Кожна з цих судових установ мала власну компетенцію. Суд королівської лави оформився одним із перших. Він вирішував кримінальні справи, мав поліцейську владу, право розглядати апеляції на рішення земських судів. У Суді королівської лави засідали 4–5 радників-юристів і голова. Суд загальних позовів відокремився у кінці XIII ст. До його складу входили професійні юристи (згодом – доктори права). Цей суд був наділений монопольним правом на розгляд деяких категорій позовів між підданими, якщо ті не торкалися інтересів держави. Також він відзначався широкою і невизначеною компетенцією. Суд казначейства був особливою судовою інстанцією і виник спочатку як особлива присутність у казначействі у XII ст. Він розглядав справи про фінансові суперечки, головним чином, між підданими і короною. Поступово в Суді казначейства стали взагалі розглядати справи, що можна було кваліфікувати як «порушення обов'язку» [7, с. 201].

Отже, розвиток і зміцнення системи королівських судів, які відбувалися разом із розвитком законодавства, сприяли створенню сильної централізованої судової системи і підірвали сенйоріальну юстицію, зменшили її значення [8, с. 6].

З поступовим зміцненням влади короля, в епоху абсолютизму судочинство в Англії поступово починає набувати рис інквізиційно-розшукового процесу. Виникає новий вид переслідування – за актом обвинувачення. Це передбачає арешт обвинуваченої особи й утримання її під вартою до початку судового розгляду. Незважаючи на ідеологію «загального права», яка заперечувала застосування катувань, допит обвинуваченого відбувався з використанням тортур. Починаючи з середини XV ст. застосування катувань було офіційно санкціоноване. Обвинувачений не мав можливості ознайомитися з доказами своєї провини чи скористатися свідченнями бажаних свідків. Згідно зі старовинною традицією, котра існувала в англійському праві, мовчання обвинуваченої особи вважалося її повним зізнанням [1, с. 516]. Із формуванням в Англії централізованої держави на зміну різноманітним процесуальним порядкам приходить єдине королівсько-бюрократичне судочинство. Суб'єкти процесу начебто мають рівні права та можливості, але суд отримує повноваження застосовувати нічим не обмежені методи збирання доказів. Офіційність і формалізм витісняють ініціативу та змагальність сторін. Кажучи інакше, обвинувальна форма процесу витісняється розшуковою формою.

На відміну від континентального процесуального права, якому була притаманна формальна теорія доказів, у Англії вона не набула поширення. Присяжні англійських судів керувалися переважно власним переконанням і розсудом. Інквізиційний характер процесу був притаманний виключно високим політичним трибуналам із настанням епохи абсолютизму.

Перегляд вироків і рішень, винесених на підставі вердиктів присяжних, був принципово неможливим. У зв'язку з цим оскарження судових рішень, зазвичай, не допускалося. Втручатися у здійснення судової процедури мав право лише Суд королівської лави у разі виявлення помилок під час складання протоколу («позову про помилку»). Крім того, скарги щодо вироків і рішень загальнодержавних судів розглядалися парламентом за наказом короля. Вважалося, що парламент є саме тією судовою установою, якій личить розглядати такі скарги [4, с. 321]. Право клопотатися про новий розгляд справи зацікавлені сторони отримали лише у XVII ст.

З огляду на те, що Англія вважається батьківщиною парламентаризму, доцільно звернути увагу на формування і розвиток парламентських процедур і, зокрема,

законодавчого процесу в англійському Парламенті в епоху Середньовіччя. М.І. Левіна виокремлює в цю епоху три періоди історії парламентського права [9, с. 18–34].

Перший період розпочинається приблизно з 1300 р. і закінчується у 1529 р., коли був скликаний Реформаційний парламент. Тогочасні письмові документи до нас не дійшли, однак не можна сказати, що свідчення про парламентські процедури відсутні повністю. Однією з найдавніших праць, що проливають світло на питання парламентських процедур, є «*Modus Tenendi Parliamentum*» анонімного автора. І хоч автентичність цього документа деякими дослідниками ставиться під сумнів, беззаперечним є те, що, коли з'явилися перші протоколи парламентських засідань, вони лише зафіксували усталену практику, яка вже тоді склалася. Процедури, що застосовувалися у цей період, були зумовлені характером парламенту (*Magnum Concilium* – Велика Рада), який був королівським судом, де король чинив правосуддя за допомогою своїх баронів. Основною формою парламентської діяльності були петиції, котрі містили скарги на різноманітні порушення, а також прохання про надання місцевих, спеціальних чи індивідуальних привілеїв, не передбачених загальним правом (*common law*). У першій половині XV ст. відбувся перехід від петицій до біллів – закінчених, готових законопроектів, – і це було однією з перших реформ парламентської процедури: нижня палата більше не просила, а подавала білли й не була зв'язана жодною формою їх подання. Незабаром процедура обговорення, проходження і прийняття біллів була прийнята як основна форма діяльності парламенту. Натомість верхня палата – Палата лордів – приблизно тоді ж (на початку XV ст.) остаточно утвердилася як вища судова інстанція Англії.

Другий період (правління пізніх Тюдорів) розпочинається з 1529 р., коли був скликаний Реформаційний парламент, і закінчується з царюванням Єлизавети I у листопаді 1529 р. Тоді, потіснивши Палату лордів, Палата громад стала основною ареною, де обговорювалися питання загальнодержавного значення. До середини XVI ст. склалася процедура скликання й відкриття парламенту; були добре відомі ролі всіх учасників церемонії відкриття парламенту: короля, лордів, громад, лорда-канцлера, спікера; існувала форма запрошення громад відвідати Палату лордів для заслуховування тронної промови, яке передавав спеціальний посланець. Ця частина церемоніалу збереглася у практично незмінному вигляді й сьогодні, хоча, на відміну від тих часів, має вже суто символічний характер. До середини XVI ст. також склалася процедура подання, проходження і прийняття біллів. Зокрема, була усталеною практика трьох читань, так само як і порядок передачі законопроектів від Палати громад до Палати лордів і короля.

Третій період розпочинається зі сходження на престол Якова I і закінчується прийняттям Семирічного акта у 1716 р. Білл про права 1689 р. встановив порядок взаємовідносин між парламентом і короною, юридично закріпив результати Славетної революції. У свою чергу, через «Петицію про права» (1629 р.) Палата громад оголосила практику порушення «старовинних свобод і вольностей» незаконною і такою, що не породжує прецедентів. Водночас удосконалюється порядок обговорення питань порядку денного в Парламенті та механізм управління Палатою громад. Трирічним актом 1694 р., а потім Семирічним актом було встановлено порядок скликання і розпуску Парламенту, визначено тривалість його повноважень, роботу Парламенту розподілено на сесії.

Правила парламентської процедури і законодавчий процес, сформовані англійською політико-правовою практикою в епоху Середньовіччя, стали зразком для розбудови парламентаризму по всьому світу, доповнили світову скарбницю юридичного процесу її конституційно-правовою складовою частиною.

**ЛІТЕРАТУРА**

1. Кучма В.В. Государство и право Древнего мира и Средних веков: в 2 ч. Волгоград: Изд-во Волгоград. госуд. ун-та, 2001. 548 с.
2. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / пер. с фр.; под общ. ред. В.А. Бабинцева; послесл. А.Я. Гуревича. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 560 с.
3. Слинько Д.В. Юридичний процес: історія, теорія, практика: монографія. Харків: НТМТ, 2017. 415 с.
4. Чельцов-Бебутов М.А. Курс уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. Санкт-Петербург: Равена, Альфа, 1995. 846 с.
5. Brunner H. Die Entstehung der Schwurgerichte. Berlin, 1872. 477 p. URL: <https://www.amazon.es/Die-Entstehung-Schwurgerichte-Heinrich-Brunner/dp/1289357390>.
6. Blacstone W. Commentaries on the Laws of England. Vol. II. London, 1813. 544 p.
7. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2008. 730 с.
8. Ault W.O. Private jurisdiction in England. New-Haven: Yale University Press, 1923. 352 p.
9. Левина М.И. Парламентское право Великобритании XVII – начала XIX в. Москва: Зерцало, 2000. 170 с.